

УДК 343.163(477)

М.І. Петрушко,

аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса Національної академії
правових наук України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ВИПАДКАХ ЗМІНИ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ ПРОКУРОРА У СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

Анотація. У статті розглядаються процесуальні наслідки зміни прокурором обвинувачення, висунення додаткового обвинувачення та відмови від обвинувачення для обвинуваченого та потерпілого. Аналізуються процесуальні гарантії прав обвинуваченого та потерпілого у випадках зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції. Формулюються пропозиції щодо удосконалення захисту прав учасників кримінального провадження в таких ситуаціях.

Ключові слова: кримінальне провадження, зміна правової позиції прокурора, підтримання обвинувачення, обвинувачений, потерпілий.

Постановка проблеми. Процесуальне законодавство передбачає випадки корегування прокурором своєї правової позиції в суді. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що в результаті зміни правової позиції прокурора змінюються процесуальні відносини в суді першої інстанції. Це суттєво позначається на становищі учасників судового провадження. У зв'язку із цим права і законні інтереси учасників кримінального провадження потребують належного механізму забезпечення. Це обумовлює необхідність теоретичного дослідження вказаних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції були предметом наукового дослідження таких учених, як В.С. Зеленецький, П.М. Каркач, А.В. Лапкін, В.Т. Маляренко, В.Д. Фінько,

В.М. Юрчишин та ін. Разом з тим, у вітчизняній юридичній науці в умовах дії чинного КПК України бракує критичного аналізу питань забезпечення прав учасників судового провадження у випадках зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції.

Метою статті є визначення проблем забезпечення прав учасників судового провадження у випадках зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції та формулювання пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Частиною 2 ст. 337 КПК України передбачено, що під час судового розгляду прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення, розпочати провадження щодо юридичної особи. Вказані випадки варто розглядати в контексті єдиного

поняття — зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції. На практиці такі ситуації є досить поширеними. Зокрема, за даними офіційної статистики Генеральної прокуратури України у 2018 р. мав місце 1 271 випадок зміни прокурором обвинувачення та 14 випадків висунення прокурором додаткового обвинувачення [1].

Кожен із таких випадків позначається на процесуальному становищі учасників судового провадження. Зважаючи на те, що коло учасників судового провадження, визначене у п. 26 ст. 3 КПК України, є досить широким, в межах однієї статті розглянути вплив на них зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції не уявляється можливим. Крім того, необхідно враховувати, що така зміна позначається на процесуальному становищі учасників судового провадження різним чином. З огляду на це, варто зосередити увагу на забезпеченні прав і законних інтересів тих учасників судового провадження, на яких зміна прокурором своєї правової позиції позначається найбільшим чином. До них можна віднести обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача й відповідача. Проте, враховуючи, що у більшості кримінальних проваджень цивільний позивач та потерпілий, а також цивільний відповідач та обвинувачений співпадають в одних особах, то увага буде приділена таким учасникам судового провадження, як обвинувачений та потерпілий.

На думку дослідників, обвинувачений, будучи одним з найважливіших учасників кримінального процесу, володіє певним колом прав, з яких одним з найголовніших є його право на захист [2, с. 213]. Забезпечення права обвинуваченого на захист визнається законодавцем однією із основних засад кримінального про-

вадження. Це підкреслює важливість забезпечення прав обвинуваченого у судовому провадженні загалом, і під час зміни прокурором правової позиції в суді зокрема. Кожний випадок зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції безпосередньо впливає на обвинуваченого. Це зумовлюється тим, що корегування прокурором своєї правової позиції стосується зміни обсягу та змісту твердження прокурора про вчинення особою кримінального правопорушення та необхідність притягнення її до кримінальної відповідальності. Відповідно, будь-які зміни цієї позиції мають першочерговий вплив на становище обвинуваченого.

Не менше значення має забезпечення в цих ситуаціях прав потерпілого. У науковій літературі справедливо зазначається, що захист за допомогою кримінально-процесуального регулювання порушених злочином майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих осіб (як фізичних, так і юридичних) впливає з безпосередніх завдань кримінального судочинства [3, с. 44]. Додержання справедливого балансу прав і інтересів обвинуваченого і потерпілого, на необхідності додержання якого наголошують фахівці [4, с. 101], вимагає забезпечення прав потерпілого у разі зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції. Така зміна безпосередньо впливає на процесуальне становище потерпілого, який зацікавлений у притягненні винного до кримінальної відповідальності та відшкодуванні заподіяної йому шкоди, особливо у випадках, які полегшують процесуальне становище обвинуваченого.

Випадки зміни прокурором правової позиції в суді першої інстанції позначаються на процесуальному ста-

тусі обвинуваченого та потерпілого по-різному. Проаналізуємо їх більш детально. Так, приміром, зміна прокурором обвинувачення має місце з метою зміни правової кваліфікації та/або обсягу обвинувачення, якщо під час судового розгляду встановлені нові фактичні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа. Як наголошують фахівці, зміна обвинувачення в суді можлива як на менш тяжке, так і на більш тяжке. Зміна обвинувачення на більш тяжке — це така зміна, якою погіршується становище підсудного: застосування іншої норми кримінального закону, яка передбачає більш тяжке покарання, доповнення обвинувачення новими епізодами злочинів, що збільшує фактичний обсяг обвинувачення, чи змінює юридичну оцінку дій обвинуваченого [5, с. 59]. Отже, залежно від того, як це позначається на процесуальному становищі обвинуваченого, зміну публічного обвинувачення прокурором можна поділити на такі види: (1) нейтральна відносно обвинуваченого зміна обвинувачення (без зміни правової кваліфікації вчиненого та обсягу обвинуваченого, приміром, коли уточнюється час чи місце події кримінального правопорушення тощо); (2) зміна обвинувачення, яка покращує процесуальне становище обвинуваченого (у бік пом'якшення кримінальної відповідальності — коли зникають додаткові кваліфікуючі ознаки, відповідають окремі епізоди вчиненого діяння тощо); (3) зміна обвинувачення, яка погіршує процесуальне становище обвинуваченого (у бік обтяження кримінальної відповідальності, зокрема, застосування більш суворого покарання за вчинене).

Разом з тим, наведена класифікація зміни прокурором публічного обвинувачення має значення також для по-

терпілого. Якщо нейтральна відносно обвинуваченого зміна прокурором обвинувачення виступає нейтральною також щодо потерпілого, то інші її варіанти, виходячи із тези про протилежний характер процесуальних інтересів обвинуваченого та потерпілого, мають діаметрально протилежний вплив на положення потерпілого в суді першої інстанції. Так, зміна обвинувачення у бік пом'якшення погіршує процесуальне становище потерпілого, оскільки дозволяє обвинуваченому частково уникнути кримінальної відповідальності. Зміна у бік обтяження загалом може розглядатися як сприятлива для потерпілого. В більшості випадків вона не передбачає збільшення розміру відшкодування потерпілому заподіяної злочином шкоди, проте дозволяє притягнути обвинуваченого до кримінальної відповідальності у повному обсязі, що відповідає інтересам потерпілого.

Процесуальні гарантії забезпечення прав обвинуваченого та потерпілого у разі зміни прокурором публічного обвинувачення передбачені у ст. 338 КПК України. Їх можна поділити на загальні (спільні для цих учасників кримінального провадження) та спеціальні (особливі для потерпілого та обвинуваченого). Загальні гарантії закріплені у ч. 2 ст. 338 КПК України та передбачають: (1) погодження прокурором рішення про зміну обвинувачення з прокурором вищого рівня в порядку, передбаченому ст. 341 КПК України; (2) складання прокурором обвинувального акту, в якому формулюється змінене обвинувачення та викладається обґрунтування прийнятого рішення; (3) надання копії обвинувального акта обвинуваченому, його захиснику, потерпілому, його представнику та законним представникам, а також представнику юридичної особи,

щодо якої здійснюється провадження; (4) долучення обвинувального акту до матеріалів кримінального провадження. В результаті відповідне процесуальне рішення прокурора про зміну обвинувачення проходить процедуру відомчого контролю з боку прокурора вищого рівня, набуває офіційного оформлення в обвинувальному акті, а учасники кримінального провадження належним чином інформуються про його прийняття.

Спеціальні гарантії прав обвинуваченого передбачені частинами 4 та 5 ст. 338 КПК України та зводяться до наступного: (1) роз'яснення судом обвинуваченому, що він буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення; (2) надання обвинуваченому, його захиснику можливості підготуватися до захисту проти нового обвинувачення шляхом відкладення судового розгляду не менше ніж на сім днів; (3) можливість продовження або скорочення цього строку за клопотанням сторони захисту; (4) складання досудової доповіді (застосовується судом лише у разі зміни ступеня тяжкості злочину з тяжкого чи особливо тяжкого на злочин, передбачений ч. 2 ст. 314-1 КПК України). Закріплення цих гарантій пояснюється тим, що кожний випадок зміни обвинувачення ставить обвинуваченого у ситуацію захисту від нового обвинувачення, що може негативно позначитися на здійсненні його процесуальних прав, особливо у випадках зміни обвинувачення у бік обтяження. Натомість реалізація цих гарантій дозволяє обвинуваченому усвідомити сутність нового обвинувачення та належним чином підготуватися до захисту від нього, а також забезпечити суд необхідною інформацією про обвинуваченого, що міститься у досудовій доповіді.

Спеціальні гарантії прав потерпілого закріплені у ч. 3 ст. 338 КПК України і передбачають: (1) роз'яснення головуючим потерпілому його права підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі; (2) підтримання потерпілим обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі. Показово, що вказані гарантії прав потерпілого мають виключний характер і застосовуються тільки якщо в обвинувальному акті зі зміненим обвинуваченням ставиться питання про застосування закону України про кримінальну відповідальність, який передбачає відповідальність за менш тяжке кримінальне правопорушення, чи про зменшення обсягу обвинувачення, тобто в разі зміни обвинувачення у бік пом'якшення. Це можна пояснити тим, що в результаті такого варіанту зміни прокурором обвинувачення найбільш істотно зачіпаються саме інтереси потерпілого [6, с. 11], тоді як інші види зміни обвинувачення розглядаються як нейтральні або сприятливі для потерпілого, тому не позначаються на реалізації його прав. Разом з тим, зміна обвинувачення у бік обтяження також ставить потерпілого перед новими реаліями, які можуть вимагати належної підготовки. Тому видається доцільним закріпити обов'язок суду роз'яснити потерпілому, що обвинувачений буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення, а також надати йому часу, необхідного для підготовки до участі у судовому розгляді на підставі нового обвинувачення.

Надання потерпілому права підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі передбачає здійснення потерпілим обвинувальної діяльності поряд з прокурором. При цьому співвідношення цих обвинувачень розуміється дослідниками по-різ-

ному. Так, одні автори наголошують на тому, що коли прокурор змінює обвинувачення, сутність останнього не змінюється: воно залишається державним, а обвинувачення, здійснюване потерпілим, — додатковим до нього [7, с. 162]. На думку інших фахівців, при цьому має місце конкуренція двох обвинувачень: того, яке підтримує потерпілий, і «пом'якшеного» державного обвинувачення, яке підтримується прокурором. Обсяг останнього завжди вужчий, а значить, обвинувачення з боку потерпілого має доповнювати змінене державне обвинувачення. Це означає, що в таких випадках потерпілий виступає «субсидіарним» обвинувачем по відношенню до прокурора [8, с. 116]. На наш погляд, надання потерпілому права підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі є важливою гарантією прав потерпілого, яка дає йому змогу самостійно відстоювати правову позицію, втілену у первісному обвинуваченні. Так, у 2018 р. судами було ухвалено 11 вироків згідно з позицією потерпілого, який не погодився зі зміною обвинувачення прокурором [1]. Тож, хоча реалізація потерпілим цього права пов'язана із низкою ускладнень, проте практика показує, що в деяких випадках вона може бути ефективною.

Висунення прокурором додаткового обвинувачення має місце у разі отримання відомостей про можливе вчинення обвинуваченим іншого кримінального правопорушення, щодо якого обвинувачення не висувалось і яке тісно зв'язане з первісним та їх окремих розгляд неможливі (ч. 1 ст. 339 КПК України). Додаткове обвинувачення розглядається в одному провадженні з первісним обвинуваченням. Його висунення негативно позначається на процесуальному ста-

новищі обвинуваченого, адже завжди означає збільшення обсягу обвинувачення, до якого сторона захисту на попередніх стадіях кримінального провадження не готувалася. Тому першочерговим завданням в таких випадках є забезпечення прав обвинуваченого.

На це спрямовані такі гарантії, передбачені ст. 339 КПК України: (1) погодження відповідного рішення з прокурором вишого рівня; (2) прийняття рішення про розгляд додаткового обвинувачення в одному провадженні з первісним обвинуваченням судом на підставі відповідного клопотання прокурора; (3) виконання прокурором вимог, передбачених статтями 276-278, 290-293 КПК України щодо складання обвинувального акту, надання обвинуваченому його копії, відкриття матеріалів кримінального провадження тощо; (4) надання стороні захисту можливості підготуватися до захисту проти нового обвинувачення шляхом відкладення судового розгляду на строк, необхідний для підготовки до захисту від додаткового обвинувачення, але не більше ніж на чотирнадцять днів; (5) можливість продовження цього строку за клопотанням сторони захисту у випадку, якщо обсяг або складність нового обвинувачення вимагають більше часу для підготовки до захисту; (6) необхідність початку судового провадження з підготовчого судового засідання. В результаті обвинувачений отримує майже той самий обсяг процесуальних гарантій, що і за загального розвитку кримінального провадження з обвинувальним актом. Очевидно, що строк підготовки до захисту в такій ситуації є скороченим, проте обсяг матеріалів, якими прокурор обґрунтовує обвинувачення, зазвичай є обмеженим, що певною мірою «урівноважує» процесуальні можливості сторін кримінального провадження.

Закон не передбачає жодних спеціальних гарантій прав потерпілого в разі висунення прокурором додаткового обвинувачення. Це можна пояснити тим, що законодавець розглядає такі ситуації як сприятливі або нейтральні щодо процесуального становища потерпілого. Водночас, забезпеченню прав останнього сприяє ряд гарантій, передбачених для обвинуваченого. Зокрема, потерпілий отримує можливість ознайомитися з обвинувальним актом та підготуватися до відстоювання своєї позиції нарівні з обвинуваченим. Проте засаді рівності сторін та змагальності сприяла б вказівка у законодавстві не лише на наданні відповідних можливостей стороні захисту, а й потерпілому.

Відмова прокурора від підтримання обвинувачення має місце, якщо в результаті судового розгляду прокурор дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується (ч. 1 ст. 340 КПК України). Сутність відмови від підтримання публічного обвинувачення, на думку дослідників, полягає у припиненні прокурором відповідної активної діяльності в напрямку обвинувачення [9, с. 51]. Це суттєво позначається на процесуальному становищі учасників судового провадження. З огляду на це, ч. 1 ст. 340 КПК України встановлює такі загальні гарантії прав учасників кримінального провадження в разі відмови: (1) погодження рішення про відмову прокурора від підтримання обвинувачення з прокурором вищого рівня; (2) оформлення рішення прокурора про відмову від обвинувачення у вигляді постанови, що дає можливість оцінити його обґрунтованість і мотивованість; (3) надання копії цієї постанови обвинуваченому, його захиснику, потерпілому, його представнику та законним представникам, а також

представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Це дозволяє забезпечити законність і обґрунтованість цього рішення, а також проінформувати про нього зацікавлених осіб.

Разом з тим, необхідно враховувати, що відмова прокурора від обвинувачення позначається на обвинуваченому та потерпілому непропорційно. Так, відповідне рішення прокурора позитивно впливає на положення обвинуваченого, адже означає припинення прокурором обвинувальної діяльності щодо нього. Це дозволяє особі уникнути притягнення її до кримінальної відповідальності та призначення покарання обвинувальним вироком суду. Водночас, звертає на себе увагу та обставина, що відмова прокурора від підтримання обвинувачення не передбачає ухвалення виправдувального вироку суду, тобто особа не отримує офіційної позиції суду щодо визнання її невинуватості. У зв'язку із цим, не можна вважати виправданим той факт, що закон не передбачає жодних процесуальних гарантій забезпечення прав обвинуваченого при відмові прокурора від підтримання обвинувачення. Щонайменше суд повинен з'ясовувати позицію сторони захисту щодо цього рішення прокурора та надавати обвинуваченому можливість вимагати ухвалення вироку у відповідному кримінальному провадженні.

На відміну від обвинуваченого, на процесуальному становищі потерпілого рішення прокурора про відмову від підтримання обвинувачення позначається негативно, адже дозволяє обвинуваченому уникнути кримінальної відповідальності, а також позбавляє потерпілого можливості отримати відшкодування через залишення цивільного позову у кримінальному провадженні без розгляду. Враховуючи

це, законодавець надає потерпілому істотні спеціальні гарантії забезпечення його прав, які полягають у можливості підтримувати обвинувачення, а саме: (1) роз'яснення головуючим потерпілому його право підтримувати обвинувачення в суді; (2) надання потерпілому часу, необхідного для підготовки до судового розгляду, якщо він висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді; (3) надання потерпілому, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, всіх прав сторони обвинувачення під час судового розгляду; (4) набуття кримінальним провадженням за відповідним обвинуваченням статусу приватного і здійснення за процедурою приватного обвинувачення.

Попри надання потерпілому таких широких повноважень науковці наголошують на тому, що недостатня процесуальна визначеність статусу потерпілого у зв'язку з відмовою і законодавча «невідпрацьованість» самого механізму відмови прокурора від обвинувачення породжують низку проблем у реалізації прав потерпілого, внаслідок яких на практиці останні ними не користуються [10, с. 85]. Підтримання обвинувачення вимагає від потерпілого активної процесуальної позиції, адже ч. 6 ст. 340 КПК України встановлює, що повторне неприбуття в судові засідання потерпілого, який був викликаний у встановленому порядку, без поважних

причин або без повідомлення про причини неприбуття, прирівнюється до його відмови від обвинувачення і має наслідком закриття кримінального провадження за відповідним обвинуваченням.

Висновки. На підставі викладеного, можна дійти висновку про те, що зміна прокурором правової позиції в суді першої інстанції істотно позначається на процесуальному становищі учасників судового провадження, передусім потерпілого та обвинуваченого. З огляду на це, законодавство встановлює гарантії законності і обґрунтованості прийняття прокурором рішень про зміну його правової позиції в суді, які можна вважати загальними, оскільки вони рівною мірою спрямовані на забезпечення прав як обвинуваченого, так і потерпілого. Разом з тим, протилежність процесуальних позицій цих суб'єктів зумовлює той факт, що відповідні рішення прокурора позначаються на них по-різному: ті, що є сприятливими для обвинуваченого, негативно впливають на становище потерпілого, і навпаки. Враховуючи це, виникає потреба у закріпленні комплексу спеціальних гарантій, які б урівноважували процесуальні позиції обвинуваченого та потерпілого у ситуаціях того чи іншого різновиду зміни прокурором правової позиції в суді задля надання їм рівних можливостей для відстоювання своїх прав та законних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2018 р. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 18.02.2019).
2. Сопільник Р. Обвинувачений (підсудний) — основний учасник кримінального судочинства. Юридичний вісник. 2014. № 4. С. 210-214.
3. Нор В. Захист у кримінальному судочинстві майнових та особистих прав потерпілих від злочину за проектами КПК України: здобутки та прорахунки. Право України. 2009. № 2. С. 43-51.

4. Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 192 с.
5. Лотоцький М.В. Зміна обвинувачення та часткова відмова від підтримання державного обвинувачення у суді. Науково-інформаційний вісник: Право. 2012. № 6. С. 57-62.
6. Ковбаса Ю.П. Правова характеристика кримінально-процесуального інституту недопустимості повороту до гіршого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2008. 19 с.
7. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне дослідження) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Вид-во Кроссруд, 2008. 364 с.
8. Лапкін А.В. Організаційно-правові основи діяльності прокурора із забезпечення прав і законних інтересів потерпілого в кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Х., 2011. 279 с.
9. Михайленко О., Юрчишин В. Проблеми відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді. Юридична Україна. 2004. № 4. С. 50-55.
10. Каркач П., Лапкін А. Проблемні аспекти участі потерпілого у кримінальному процесі при відмові прокурора від державного обвинувачення. Вісник Академії прокуратури України. 2007. № 3. С. 83-88.

Петрушко М.И.

Обеспечение прав участников уголовного производства в случаях изменения правовой позиции прокурора в суде первой инстанции.

Аннотация. В статье рассматриваются процессуальные последствия изменения прокурором обвинения, выдвижения дополнительного обвинения и отказа от обвинения для обвиняемого и потерпевшего. Анализируются процессуальные гарантии прав обвиняемого и потерпевшего в случаях изменения прокурором правовой позиции в суде первой инстанции. Формулируются предложения по совершенствованию защиты прав участников уголовного производства в таких ситуациях.

Ключевые слова: уголовное производство, изменение правовой позиции прокурора, поддержание обвинения, обвиняемый, потерпевший.

M. Petrushko

Ensuring the rights of participants of criminal proceedings in cases of change of a legal position of the prosecutor in court of first instance.

Summary. In article procedural consequences of change by the prosecutor of charge, promotion of additional charge and refusal of charge for the defendant and the victim are considered. Procedural guarantees of the rights of the accused and the change by the prosecutor of a legal position in court of first instance which was injured in cases are analyzed. Suggestions for improvement of protection of the rights of participants of criminal proceedings in such situations are formulated.

Keywords: criminal proceedings, change of a legal position of the prosecutor, charge maintenance, defendant, victim.

